

PROBLEM LEGITIMNOSTI DEMOKRATIJE¹

Građanstvo, participacija, deliberativnost

Apstrakt: U ovom nacrtu projekta problem legitimnosti demokratije se razmatra preko pojedinih aspekata njene krize. Na teorijsko-filozofskom nivou, kriza legitimnosti demokratije se ogleda kroz primat koji pojedini kritičari liberalne provenijencije pridaju pravnom razmatranju (judicial review) u odnosu na samoodređenje i demokratsku volju građana. Na praktičnom nivou reč je o krizi kao nepoverenju građana u demokratske institucije, kao i o smanjenoj građanskoj participaciji u donošenju političkih odluka. U tekstu se legitimnost demokratije razmatra zajedno sa analizom pojmova građanstva, participacije u političkim procesima i deliberativne demokratije. U ovom kontekstu krize poverenja u demokratske procese tekst razmatra probleme Srbije na putu integracije u Evropske institucije.

Cljučne reči: legitimnost, deliberacija, demokratija, javnost, participacija, liberalizam, građanstvo.

I

Ideja demokratije predstavlja jednu od najšire prihvaćenih političkih ideja. Čak i u državama sa malim stepenom uvažavanja individualnih sloboda, demokratija je, barem u njenom formalnom značenju vlasti i vladavine preko opštih izbora i raznih oblika parlamentarizma, dobila gotovo neupitni status. Ipak, ekspanziju demokratskih sistema često ne prati njeno učvršćivanje u konstitutivno-liberalnom obliku. Otvoreno je pitanje u kojoj su meri svi demokratski sistemi moralno legitimni, i, povezano sa ovom legitimnošću, u kojoj meri sistem ima dovoljno široku podršku građana. Bez obzira na opšte deklarativno prihvatanje demokratije, nepoverenje u demokratske institucije podjednako je prisutno i u etabliranim, i u novonasta-

¹ Članak je rađen u okviru naučnoistraživačkog projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, pod nazivom *Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnost i izgledi za budućnost*, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (br. 149031).

lim demokratijama, tako da bi se moglo hipotetički zaključiti da kod ove krize legitimiteta nije reč o izuzetku ili privremenoj anomaliji. Sa krizom legitimnosti reč je o krizi demokratije i njenim manifestacijama kroz delegitimizovanje postojećih političkih institucija, odnosno kroz narastajuće uverenje građana da ove institucije neadekvatno izražavaju njihove javne interese.

Pod „krizom demokratije“ u ovom slučaju ne podrazumevam nedostatnost ili slabost funkcionisanja institucija, koje uobičajeno nazivamo demokratskim, nego pre svega krizu legitimiteta ovih institucija, izraženu u smanjenom poverenju građana u pravedan ishod njihovog funkcionisanja, odnosno u njihovu moralnu zasnovanost. U kontekstu građanske participacije, kriza legitimnosti podrazumeva sve manje aktivno učešće građana u donošenju odluka, dok u kontekstu deliberacije kriza označava redukciju političke aktivnosti građana na puko učestvovanje na izborima, tj. na čin glasanja.

U okviru ove teme mogla bi se izdvojiti dva nivoa istraživanja, od kojih je prvi konceptualno-filozofski, dok je drugi pretežno političko-praktički. Dok je tema prvog nivoa preispitivanje legitimnosti demokratije sa njenog normativno-teorijskog stanovišta, kao i analiza debata koje se vode oko ovog problema, predmet drugog nivoa istraživanja jeste konkretni odnos građana prema demokratiji, kao i posledice koje iz poverenja ili nepoverenja građana u političke i pravne institucije slede po politički život.

U savremenim raspravama u političkoj filozofiji već je duže vreme aktuelan spor oko dosega, vrednosti i svrhe demokratskog odlučivanja i građanske participacije. Reč je o stavu pojedinih teoretičara demokratije da demokratsko odlučivanje nema inhrentni moralni legitimitet i da očuvanje prava, poput prava na vlasništvo ili slobodu izražavanja, ima prednost u odnosu na političke odluke demokratskih institucija. Takođe, ove potonje odluke treba da budu „ekspertizovane“, pri čemu konačno arbitriranje o validnosti pojedinih odluka, koje se tradicionalno smatraju za političke, treba prepustiti kompetentnim osobama koje nisu izabrane većinskom voljom putem demokratskog glasanja.

Na praktičkom nivou, reč je o krizi poverenja građana u demokratske institucije, u sumnju građana u sposobnost politike i političkih partija da adekvatno izražavaju njihove stavove i preferencije. Izborna apstinencija građana najrečitiji je signal ove krize. Naime,

evropske zemlje suočene su sa rastućim nepoverenjem u institucije, pri čemu je ono jasno izraženo u malom poverenju građana u institucije Evropske unije. Takođe, za našu zemlju, kao i za zemlje iz našeg regiona, indikativno je da građani imaju znatno više poverenja u nedemokratske, no u demokratske institucije. Uzevši u obzir da je demokratija povezana sa samoodređenjem i autonomnim delanjem pojedinca kao građanina, nepoverenje u demokratski sistem i institucije vodi ka smanjenju civilnih inicijativa, a time i ka povećanju uticaja formalnih i neformalnih interesnih grupa sa svojim ekskluzivnim partikularnim ciljevima.

Tendencija ograničavanja političke participacije građana na izglasavanje poverenja ili nepoverenja partijskim elitama svedoči o potiskivanju argumentovane rasprave oko društvenih normi i valjanog političkog poretka. Ovi simptomi nestabilnosti uočljivi su kako na nivou nacionalne države, tako i na nivou integrisanih transnacionalnih zajednica poput Evropske unije, pri čemu su pitanja participacije, deliberacije i statusa građanina (kao i samog demokratskog odlučivanja i integracije) posebno osetljiva na ovom opštijem nivou. Naime, direktno participativno odlučivanje je primenljivije na manje zajednice nego na veće, pri čemu svaka nacionalna država ima ustaljene moduse i specifičan prostor javne rasprave. Takođe, status etnokulturalnih grupa, kao i pitanje prava građanstva, u nacionalnim državama rešen je običajnosno ili posebnim aktima koji zavise od slučaja do slučaja. Pitanje predstavnštva i zastupljenosti građana, institucionalnih ingerencija, kao i pitanja o nosiocu suvereniteta – da li je reč o građanima uopšte ili o pojedinim državama obuhvaćenim u regionalni savez – predstavljaju aktualne teškoće koje se odražavaju na plan celishodne integrisanosti evropskih zemalja. Ovo su, takođe, i problemi sa kojima će se, verovatno, Srbija u skorije vreme suočavati u procesu integrisanja u evropske institucije.

II

U liberalnim demokratijama je od samog njihovog formiranja prisutna esencijalna napetost između legitimizacije putem demokratskog usaglašavanja s jedne, i konstitucionalnog utvrđivanja prava s druge strane – između demokratske volje i pravnog razmatranja (*judicial review*), ili, jednostavno, između demokratske i liberalne

komponente. Moglo bi se primetiti da savremeno stanje, kako u teoriji, tako i u političkoj praksi, obeležava sve izraženija skepsa prema spontanitetu volje građana, kao i efektivnosti i pravičnosti demokratskih institucija, tako da novi konstitucionalizam postepeno i sve delotvornije zamenjuje stariju ideologiju narodnog suvereniteta i parlametarnog odlučivanja. Prema pojedinim kritičarima, uređenja zasnovana na demokratskim procesima odlučivanja su „inherentno nestabilna“, a vlast u njima je često arbitrarna i nekontrolisana. Smatra se da su demokratije bez dominacije ustavnog liberalizma potencijalno opasne, da podrivaju slobodu i individualna prava, vode do povećane korupcije i zloupotreba vlasti. Takođe, one inkliniraju ka povećanju međuetničkih i građanskih sukoba, pošto vode ka situaciji u kojoj predstavnici većine prigrabljuju vlast u neograničenoj meri. Stoga pojedini vodeći politički mislioci, poput Rawlsa, Dworkina i Ackermanna, smatraju da najpodesniji forum odbrane individualnih prava i političke autonomije nije sfera politike u smislu predstavničkih institucija, nego pravni okvir ustavom ograničenog društvenog sistema. Vrhovni sud, odnosno panel sudija u njemu, uzima se kao egzemplar deliberativne racionalnosti, kao najbolje i najpodesnije mesto za javnu debatu.²

Kod ovog gledišta reč je o pomeranju legitimiteta na stranu pravnog razmatranja u odnosu na narodnu suverenost, odnosno o potiskivanju participativnih, deliberativnih i demokratskih elemenata kao sporednih i manje značajnih, čak i njihovom tretiranju kao prepreka ka uspostavljanju efikasnog liberalnog društvenog sistema. U umerenoj varijanti ovog pristupa, demokratska volja sagledava se kao instrumentalno najpoželjniji oblik vladavine, ali se participacija ne vrednuje kao intrinzično dobro. Tako se smatra da su građanska participacija i deliberacija korisne u određenim slučajevima, ali da je njihovo proširivanje suvišno u slučaju funkcionalnog i dobro uređenog društva. U ekstremnijoj varijanti, ovo gledište svako proširenje

² Kao umereno rešenje možemo pomenuti Habermasovu dinamičku konstelaciju odnosa između načela konstitucionalizma i građanske volje, prema kojoj bi ovaj odnos u potpunosti bio usklađen u slučaju idealnog i neometanog proceduralnog konsenzusa. Ipak, pojedini kritičari primećuju da je u novijim Habermasovim radovima pravno razmatranje više naglašeno od narodnog suvereniteta, odnosno da je sam demokratski aspekt marginalizovan. Upor. Honig, B., „Dead Rights, Live Futures, A Reply to Habermas’s ‘Constitutional Democracy’“, *Political Theory*, Vol. 29., No.6. Dec. 2001, str. 802., kao i Dryzek, J., *Deliberative Democracy and Beyond; Liberals, Critics, Contestations*, Oxford University Press, Oxford, 2000., str. 25.

vlasti putem građanske participacije smatra za negativno po stanje osnovnih sloboda, pošto u daljoj perspektivi dovodi do ugrožavanja bazičnih individualnih sloboda putem većinskog pritiska. Na planu ekonomije pojedini liberalistički teoretičari odbacuju regulaciju ekonomske sfere od strane javnosti, kao i uticaj demokratskih institucija kao što je parlament, prepuštajući odluke o ekonomskoj politici elitnom menadžerskom krugu.

Iako osporavaju tvrdnju o samostalnoj vrednosti demokratije i političkih sloboda, zastupnici prioriteta pravne regulative u većini slučajeva priznaju presudnu instrumentalnu vrednost političkih sloboda, opšteg prava glasa, javnih debata, dobrovoljnih udruženja i drugih oblika učešća građana u politici.³ Tako i čvrsti zastupnici primata stroge liberalne države nad demokratijom prihvataju da su lokalne samouprave, samoinicijativno nastale organizacije i regionalni saveti neophodni oslonci liberalnog poretka i bolji garant sloboda no što su centralizovani autokratski režimi, koji mogu vrlo lako da skliznu u antidemokratske i neliberalne sisteme vlasti. No većina ovih teoretičara, kao što su Berlin, Hayek ili rani Rawls, ne priznaju demokratiju za supstancijalnu vrednost, nego vrednuju jedino njen proceduralni karakter, tj. uzimaju je tek kao instrumentalnu vrednost: ravnopravna i fer demokratska procedura izbora vlasti, karakteristična za demokratiju, korisna je jer najčešće ima povoljniji ishod od despotske vlasti. No čini se da ovi autori implicitno, a u pojedinim slučajevima i eksplicitno, prihvataju moralnu dopustivost benevolentnog diktatora, koji uzurpira svu vlast, priznavajući pri tome sve slobode građana u „privatnoj“ sferi.⁴

Pojedini autori smatraju da isključivo legalistički pristup „nema sluha“ za kontekst ili njegovu vlastitu nepravdu.⁵ Alternativni oblik demokratije, različit od prethodnog formalno-proceduralnog, jeste demokratija putem „kumulativnog“ i „reprezentacionog“ glasanja, a koja i pored ograničenog narušavanja principa „jedan čovek-jedan

³ Moglo bi se reći da kada ih pitaju za političko stanovište, odnosno da procene koji oblik vladavine smatraju za najbolji, Hayek, Berlin, Rawls, Dworkin i drugi liberali izjasniče se za demokratiju, bez obzira na sve njihove kritike u teoriji.

⁴ O argumentu liberalnog benevolentnog diktatora vidi Berlin., I., *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, London, 1969.

⁵ Upor. Carens, J., *Culture, Citizenship and Community: A Contextual Explanation of Justice as Evenhandedness*, Oxford University Press, Oxford, 2000.; Kymlicka, W., *Multicultural Citizenship*, Clarendon Press, Oxford, 1995.

glas“ omogućuje političko predstavljanje grupama koje bi u prostoj demokratiji bile konstantno manjinske i „nevidljive“. Ovoj vrsti demokratije se zameralo da bi „kumulativno“ i „reprezentaciono“ glasanje narušavali ravnopravnost građana i princip jednake vrednosti svakog pojedinačnog glasa. Ovaj prigovor, ipak, ima ograničen domet iz razloga što je svrha uvođenja ovakvog izbora, kao i svrha svake primene principa „afirmativne akcije“, proširenje participacije manjinskih grupa u društvenom životu i veći stepen njihove ravnopravnosti, a time i punija afirmacija njihovih građanskih prava. Svrha ovakvih izbora jeste optimalna izbalansiranost jednake ili približno jednake vrednosti svakog glasa sa kolektivnom reprezentacijom, tj. predstavljanjem svake od pojedinih grupa u političkim telima.

Reprezentaciona demokratija, u kojoj se zvaničnici biraju prema kvotama određenim za pojedinu grupu – uglavnom etničku ili konfesionalnu – i pored kompatibilnosti sa principom jednakog glasa ima svoje inherentne poteškoće. Može se prigovoriti da se zvaničnici u ovom slučaju ne biraju prema političkom cilju ili programu (onome šta su osobe postigle i koji su im društveni ciljevi), nego prema njihovom etnonacionalnom, kulturološkom, verskom, rasnom itd. identitetu (onome šta osobe jesu ili šta predstavljaju). Kao takva, ova vrsta demokratije vodi ka nestabilnoj političkoj zajednici, u kojoj svaka grupa sagledava vrednost opšteg dobra i integracije u političku celinu sa sebičnog stanovišta svog partikularnog interesa. Ove se posledice, prema liberalno-multikulturalnom tumačenju, mogu izbjeći ukoliko postoji prihvatljivo konsenzusno prihvaćeno razgraničenje kompetencija državne vlasti s jedne, i predstavnika grupa ili federalnih jedinica s druge strane, i, još važnije, ukoliko građani imaju jasno artikulisani politički identitet. Takvo rešenje, ipak, zahteva iskustvo dugotrajnog suživota i usvojene mehanizme nenasilnog i nerepresivnog rešavanja međugrupnih konflikata, što brojne „mlade“ demokratije vraća na inicijalnu tačku spora, na probleme građanstva, konstituisanja političke zajednice i uvažavanja zahteva „javnog uma“ od strane građana.

III

Nasuprot proceduralističkom pristupu, komunitarno-participatorni i deliberativni koncept demokratije naglašavaju neohodnost

učestvovanja građana u političkom životu i konsenzusne artikulacije opšteg dobra unutar zajednice. Razlozi za kritiku preimущества pravnog razmatranja i proceduralističkog pristupa leže u dugoročnim posledicama proceduralne demokratije. Reč je o postepenom smanjivanju uticaja građana na društvena zbivanja, o povećanju apatičnosti i neinteresovanja građana za stvari od opšteg značaja, kao i javljanje svesti o bespomoćnosti pred uticajem elita, pre svih političkih. Nepoverenje prema uticaju javnosti vodi ka prepuštanju stvari od opšteg značaja u ruke političkih, pravničkih, menadžerskih i/ili birokratskih elita. U perspektivi redukcije uloge građana na formalno biranje zvaničnika ili partija, tj. na demokratsku proceduru, građanski angažman se svodi na glasanje, a period opšteg svereniteta svodi se na jedan dan izbora, ili, u boljem slučaju, na nekoliko nedelja koje izborima prethode. Autori kao što su Taylor, Barber, R. Putnam i Sandel realnu opasnost po demokratiju vide manje u pretnji despotije, a više u fragmentizaciji, odnosno u sve manjoj sposobnosti i volji građana da formulišu zajedničke ciljeve i sve manjoj motivaciji za njihovim ostvarenjem i održavanjem.

Nešto drugačiju kritiku proceduralizma razvijaju, na tragu Habermasa, zastupnici takozvane deliberativne demokratije. Princip ove demokratije podrazumeva da demokratija ima vrednost koja nadilazi instrumentalnu funkciju proceduralno ispravnog odlučivanja. U deliberativnoj perspektivi, demokratija ne znači zbir pojedinačnih preferencija, niti monolitnu „opštu volju“, nego proces argumentativnog, diskurzivnog i racionalnog dostizanja opšte opravdanih odluka, koje su podložne modifikaciji i reviziji.⁶ Prema prvom formalno-proceduralnom modelu, demokratski ideal sastoji se u agregaciji preferencija i interesa u kolektivne odluke posredstvom legitimnih procedura izbora. Prema drugom, etičko-supstantivnom modelu, cilj demokratije jeste ovaploćenje narodne volje, odnosno formiranje političkog izraza pretpolitičke zajedničke volje određene grupe.⁷ Nasuprot ovim modelima, deliberativni pristup suštinu legitimnosti demokratije i građanske participacije vidi u autentičnom angažmanu pojedinaca, njihovom učestvovanju u raspravi o relevantnim politič-

⁶ Upor. Forst, R., *Context and Justice*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 2002., str. 122.

⁷ U ovom kontekstu rasprave nije od veće relevantnosti pitanje da li je reč o volji jedne grupe, ili o afirmaciji identiteta više etnokulturalnih skupina.

kim odlukama, pri čemu građani prihvataju ove odluke kao legitimne ukoliko su one opravdane i potkrepljene dovoljno ubedljivim razlozima i ukoliko ispunjavaju proceduralne uslove racionalne socijalne kooperacije. Kroz javni diskurs raspravljaju se problemi kolektivnih izbora, pri čemu se osnovne institucije liberalno-demokratskog sistema smatraju legitimnim ukoliko oni čine okvir za javnu i slobodnu deliberaciju građana. Naravno, ovaj javni diskurs ne treba da bude fiksiran (imajući u vidu mnoštvo komunikacionih kanala kroz koje se javni um formira), niti monolitan (pošto unutar društva postoji pluralizam grupa, pojedinačnih i kolektivnih aspiracija koje ne mogu biti apsorbovane u političkom makrosbjektu), nego on treba da evoluira ka opšte prihvaćenom javnom argumentu.

Javna sfera i civilno društvo, kao područja „akonstitucione“ demokratije, postavljaju se kao izvor socijalne kritike i u tom smislu kao presudan resurs demokratizacije države i njen kontrolor u slučaju političkih ili ekonomskih neuspeha i zloupotreba. Veća participacija građana ne samo u politici, nego i u, uslovno rečeno, vanpolitičkom civilnom sektoru nije suprotstavljena parlamentarnoj liberalnoj demokratiji sa političkim partijama, već, naprotiv, čini jedan od stubova kako kontrole vlasti, tako i „socijalnog kapitala“ društva, odnosno kapaciteta pojedinaca kao činilaca u političkom životu. Sistem prema kojem „pobednik uzima sve“ nema svoje ograničenje jedino u ustavnim rešenjima i pravnoj državi, nego protivtežu mogu činiti i druge demokratske institucije, kao što su lokalni i regionalni saveti i institucije lokalne samouprave. Kako smatra Habermas, u decentriranom društvu pojam demokratije nije više prinudno povezan sa pojmom društvene celine centrirane oko države.⁸

IV

Nije neophodno naglašavati kako kriza legitimnosti demokratije kao razočaranost i nepoverenje građana u funkcionisanje demokratskih institucija, najснаžnije izražena kroz izbornu apstinenciju,

⁸ Upor. Habermas, J., „Three Normative Models of Democracy“, *Constellations*, Vol. 1., No. 1. 1994. Kao što je poznato, Američka demokratija nastala je upravo iz decentriranih institucija, dok se Francuska razvijala iz centralizovanog sistema. Ne treba napominjati da je ova druga prolazila kroz kritičnije faze u razvoju liberalno-demokratskog sistema, kroz razdoblja carevina, monarhija, diktatura, autoritarnih i poluautoritarnih sistema.

važi takođe i za našu zemlju. S druge strane, visoko poverenje koje u javnom mnjenju Srbije imaju neliberalne i nedemokratske institucije (crkva, a doskora i vojska) stoji u kontrastu prema izrazitom nepoverenju prema institucijama demokratije (kao što su skupština i vlada). Mali uticaj javnog mnjenja na političke procese, kombinovan sa podsticanim interesom javnosti ka skandalima i „estradizovanim“ aferama, omogućuje ambijent u kojem legislativna vlast doduše donosi zakone, ali usled nedostatka kontrole od strane javnosti i jakog civilnog sektora izostaje samo njihovo sprovođenje. To govori u prilog davno poznate tvrdnje da nikakva vlast, nikakvi zakoni i ustav nisu dovoljni ukoliko ne postoje građani koji je podržavaju.

Problemi Srbije u demokratskoj transformaciji ne odudaraju od teškoća ostalih istočnoevropskih država. „Vladavina većine“ kao zloupotreba demokratije u novnonastalim postkomunističkim zemljama u određenim slučajevima ima doslovno značenje dominacije većinske grupe, ali ova vladavina u još većoj meri obeležava demokratiju kao monopol elite kroz većinski izbor. Majoritarizam podrazumeva legitimaciju elite vlasti kao ekskluzivnog i minimalno ograničenog monopoliste nad društvenim resursima i u tom smislu je prihvaćeno poimanje vlasti kao plena, i, ironično, podele vlasti kao podele tog plena. Stiće se utisak o ustaljivanju „klasičnog“ modela demokratije kao balansa moći, cenkanja oko uticaja i odlučivanja preko međusobnog dogovora uskog kruga ljudi, odnosno kruženja političkih elita. Reč je, prema tome, o nedostatku potencijala za uspostavu modela „komunalne demokratije“ čiji je cilj promovisanje politike „javnog dobra“ i građanske participacije u odlučivanju.

S druge strane, primetni su i nedostaci široke autonomne, nezavisne sfere civilnog sektora kao medijuma u kojem se formira javna volja i mnjenje, kao i nepoverenje prema ovom civilnom sektoru i odsustvo kritičke javne sfere u našoj sredini. Ovo je značajniji aspekt krize demokratije kod nas no što je to odlučivanje prevashodno putem pravnog razmatranja. Uključivanjem u Evropske forume, s druge strane, pravno razmatranje će dobijati na težini, imajući u vidu široku regulativu ekonomskih, poslovnih, environmentalnih itd. predmeta, što podrazumeva znatnije redukovanje kompetencija naših „nacionalnih“ demokratskih institucija, tj. ograničenje neposrednijeg narodnog suvereniteta. Iako se ovaj proces može manifestovati kroz dalju krizu legitimiteta demokratskih institucija, on takođe može da

vodi i ka drugom pravcu, odnosno ka povećanju poverenja prema institucijama koje deluju u zakonskim okvirima, sa smanjenom korupcijom, bez lične ili grupno-partijske samovolje i uz puno poštovanje proceduralnih pravila demokratije.

Literatura

- Archibugi, D., Held, D., and Köhler, M, (eds.), *Re-Imagining Political Community: Studies in Cosmopolitan Democracy*, Polity, Cambridge, 1998.
- Barber, B., *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, University of California Press, Berkeley, Calif., 1984.
- Benhabib, S., (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, 1996.
- Berlin, I., *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, London, 1969.
- Bohman, J., *Public Deliberation: Pluralism, Complexity and Democracy*, MIT Press.: Cambridge, Mass., 1996.
- Bohman, J., „Public Reason and Cultural Pluralism: Political Liberalism and the Problem of Moral Conflict“, *Political Theory*, 23, 1995.
- Bohman, J., „The Coming of Age of Deliberative Democracy“, *Journal of Political Philosophy*, 6., 1998.
- Bohman, J., and Rehg, W., (eds.), *Deliberative Democracy*, MIT Press: Cambridge, Mass., 1997.
- Carens, J., *Culture, Citizenship and Community: A Contextual Explanation of Justice as Evenhandedness*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Dahl, R. A., „A Democratic Dilemma: System Effectiveness Versus Citizen Participation“, *Political Science Quarterly*, Vol. 109, Issue 1, 1994.
- Dryzek, J., *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Elster, J., (ed.), *Deliberative Democracy*, Cambridge University Press, New York, 1998.
- Forst, R., *Context and Justice*, University of California Press, Bekeley and Los Angeles, 2002.
- Gutmann, A., and Thompson, D., *Democracy and Disagreement*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1996.
- Habermas, J., „Constitutional Democracy“, *Political Theory*, Vol. 29, No. 6., December 2001.

- Habermas, J., „On Law and Disagreement. Some Comments on ‘Interpretative Pluralism’“, *Ratio Juris*, Vol. 16., No. 2., June 2003.
- Habermas, J., „Three Normative Models of Democracy“, *Constellations*, Vol. 1., No. 1. 1994.
- Hamlin, A., and Pettit, P., (eds.), *The Good Polity: Normative Analysis of the State*, Basil Blackwell Oxford, 1989.
- Hirschl, R., *Towards Juristocracy: The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*, Harvard University Press, Harvard Mass., 2004.
- Honig, B., „Dead Rights, Live Futures, A Reply to Habermas’s ‘Constitutional Democracy’“, *Political Theory*, Vol. 29., No.6. Dec. 2001.
- Knight, J., and Johnson, J., „Aggregation and Deliberation: On the Possibility of Democratic Legitimacy“, *Political Theory*, 22, 1994.
- Kohn, M., „Language, Power, and Persuasion: Toward a Critique of Deliberative Democracy“, *Constellations*, Vol. 7, Issue 3, Sept. 2000.
- Kymlicka, W., *Multicultural Citizenship*, Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Manin, B., „On Legitimacy and Political Deliberation“, *Political Theory*, 15, 1987.
- Miller, D., „Deliberative Democracy and Social Choice“, *Political Studies* 40 (special issue), 1992.
- Rawls, J., „The Idea of Public Reason Revisited“, *University of Chicago Law Review*, 94., 1997.
- Shapiro, I., „Elements of Democratic Justice“, *Political Theory*, Vol. 24, Issue 4, 1996.
- Vernon, R., *Political Morality: A Theory of Liberal Democracy*, Continuum, London and New York, 2001.
- Warren, Mark., „Democratic Theory and Self-Transformation“, *American Political Science Review*, 86., 1992.
- Wolin, S., „The Liberal/Democratic Divide: On Rawls’ Political Liberalism“, *Political Theory*, 24., No. 1, 1996.
- Young, I. M., „Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship“, *Ethics*, 99., 1989.

THE PROBLEM OF LEGITIMACY OF DEMOCRACY
Citizenship, Participation, Deliberation

Summary

In this text the problem of legitimacy of democracy is considered through particular aspects of its crisis. On theoretical and philosophical level, the crisis of legitimacy of democracy is reflected as the primacy which some of the liberal thinkers give to judicial review in relation to self-determination and democratic will. On practical level, crisis as citizens' distrust in democratic institutions, as well as diminished participation in bringing of political decisions are being discussed. In the text the legitimacy of democracy is considered together with analysis of concepts of citizenship, participation in political processes and deliberative democracy. In this context of distrust in democratic processes the text considers the problem of Serbia on its way of integration into European institutions.

Keywords: legitimacy, deliberation, democracy, public sphere, participation, liberalism, citizenship.